МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

ВОЛИНЕЦЬ АНЖЕЛА АНДРІЇВНА

УДК 027.09.021

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК МЕРЕЖІ ПУБЛІЧНИХ БІБЛІОТЕК УКРАЇНИ (XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

Спеціальність 07.00.08 – книгознавство, бібліотекознавство та бібліографознавство

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 1998

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано у Київському державному університеті культури і мистецтв Міністерства культури і мистецтв України

Науковий керівник: Одинока Лініна Павлівна
кандидат педагогічних наук, доцент,
зав. сектором Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства

Офіційні опоненти: Омельчук Володимир Юхимович,
доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу національної бібліографії НБУ ім. В.Вернадського НАН України

Бабич Василь Степанович,
кандидат історичних наук, професор кафедри бібліографії Київського державного університету культури і мистецтв Міністерства культури і мистецтв України

Провідна установа – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Захист відбудеться 16 червня 1998 р. о 14-00 год. на засіданні Спеціалізованої вченої ради К 26.807.01 при Київському державному університеті культури і мистецтв (м. Київ-133, вул. Щорса, 36, ауд. 610).

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Київського державного університету культури і мистецтв (м.Київ-133, вул. Щорса, 36).

Автореферат розіслано 15 травня 1998 р.

Загальна характеристика

АКТУАЛЬНІСТЬ ТЕМИ.

В сучасних умовах зростання національної свідомості набуває першочергового значення осмислення та об'єктивне висвітлення вітчизняної історії бібліотечної справи, вивчення її національних особливостей, повернення з минулого забутих імен у контексті конкретної суспільно-політичної, культурної та економічної ситуації на кожному етапі історії. Історико-бібліотекознавчі дослідження дають змогу поглибити розуміння національної специфіки бібліотечної справи України, виявити основні тенденції її розвитку. Висвітлення ж мало відомих архівних документів, заборонених книжкових фондів створить умови для поглибленого дослідження цих питань, серед яких недостатньо вивченою є проблема формування, розвитку та розповсюдження мережі публічних бібліотек. Як самостійні заклади вони набували широкого розповсюдження в Європі та Росії наприкінці XVIII — початку XIX ст., що було пов'язано з соціально-економічним та культурним розвитком суспільства. В історії бібліотечної справи України цей період визначається появою нового типу бібліотек — публічних, які відрізнялися різноманітністю видів, фондами, джерелами книгопостачання і складом читачів.

Формування на початку XIX ст. капіталістичних відносин і, насамперед, розвиток промисловості і торгівлі у великих містах вимагали більшої освіченості працівників і зумовлювали збільшення кількості навчальних закладів та учнів у них. Потреба суспільства у грамотному населенні, прагнення до знань і неспроможність навчальних закладів самостійно задовольнити цю потребу зумовили значною мірою появу публічної бібліотеки та її різновидів в Україні: «кабінетів для читання», комерційних, громадських і народних книгозбірень, бібліотек різних освітніх товариств і установ. Їхні фонди відрізнялися за своїм складом; кожна публічна бібліотека мала певні категорії читачів, здійснювала освітню діяльність, що було пов'язано з національними і культурними процесами в Україні (зародження та діяльність «Громад», "Просвіт", комітетів грамотності й інших громадських організацій). Варто відзначити, що впродовж XIX ст. публічні бібліотеки як заклади позашкільної освіти на українських землях Російської імперії відігравали значну роль у підвищенні культурно-освітнього рівня населення. Проте, до останнього часу проблеми становлення та розвитку мережі публічних бібліотек в Україні не були об'єктом спеціального комплексного вивчення в вітчизняному бібліотекознавстві.

ЗВ'ЯЗОК РОБОТИ З НАУКОВИМИ ПРОГРАМАМИ, ПЛАНАМИ І ТЕМАМИ. Дисертаційне дослідження виконувалося на кафедрі бібліотекознавства Київського державного університету культури і мистецтв у системі

комплексного дослідження "Історія бібліотечної справи України" в контексті проекту міжнародної програми Європейського союзу "Розвиток публічних бібліотек" (1995 р.).

Метою дослідження є аналіз історії виникнення, розвитку та становлення мережі публічних бібліотек у XIX — на початку XX ст. — як закладів позашкільної освіти та наукове обґрунтування цього процесу як складової частини української культури.

Для досягнення мети дослідження поставлено такі **завдання:**

— дослідити ступінь наукової розробки теми;

— визначити основні види публічних бібліотек в Україні в XIX — на початку XX ст. з метою здійснення реконструкції історичного процесу утворення їхньої мережі та особливості її формування;

— проаналізувати книжковий фонд, джерела комплектування, стан каталогів;

— дослідити напрями діяльності публічних бібліотек, зокрема їхню культурно-освітню та суспільно-політичну роль.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період XIX — початок XX ст., коли відбувався процес зародження та розвитку мережі публічних бібліотек на українських землях Російської імперії.

Джерельною базою дослідження стали архівні матеріали, здебільше невідомі або мало відомі. Використано документи Центрального історичного архіву м. Києва (фонди: 127 — "Киевская духовная консистория", 274 — "Киевское ГЖУ", 442 — "Канцелярия Киевского военного и Подольского, Волынского генерал-губернатора", 707 — "Управление Киевским учебным округом" та ін.), обласних архівів міст Харкова — ДАХО (фонди 197 — "Канцелярия Харьковского инспектора по делам печати", 200 — "Харьковское общество распространения в народе грамотности" та ін.), Запоріжжя — ДАЗО (фонди 24 — "Александровская городская дума и управа", 56 — "Александровская земская управа"), Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського НАН України (фонди 33 — "Сергій Іванович Маслов", 46 — "Архив В.С. Иконникова"). Було опрацьовано матеріали музею історії Національної парламентської бібліотеки України, Бібліотеки української діаспори. Важливим джерелом для дисертаційного дослідження були газети та журнали, що виходили з другої половини XIX ст. Проаналізовано об'яви, нотатки, бібліографічні списки, звіти публічних бібліотек, товариств грамотності (харківського та київського), "Просвіт", журнали земських зборів та їхні звіти. Вони публікувалися в таких виданнях: "Киевские губернские ведомости", "Киевлянин", "Одесские новости", "Харьковские губернские ведомости","Санкт-Петербургские ведомости", "Рада", "Школа и жизнь", "Вестник воспитания", "Журнал Министерства Народного Просвещения", "Книжний вісник", "Украинская жизнь" та ін. Дослі-

дження цих видань дало можливість визначити час та умови зародження публічних бібліотек, товариств грамотності, "Просвіт", проаналізувати статистичні дані про стан фондів та склад читачів, виявити джерела комплектування бібліотек, простежити напрями культурно-освітньої діяльності.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у визначенні, на підставі залучення широкого кола архівних документів і літературних джерел, того, що у XIX ст., з появою нових політичних і економічних умов, заборони української мови царським урядом, в Україні розпочався громадський рух за підвищення культурно-освітнього рівня населення, чому значною мірою сприяли публічні бібліотеки.

1. Виявлено, що протягом XIX – початку XX ст. зародження публічної бібліотеки та її різновидів, а саме: "кабінетів для читання", губернських, громадських, російських, народних та ін. було обумовлено соціально-економічними і культурними змінами в суспільстві.

2. Встановлено, що земства та громадські товариства грамотності (харківське, київське) були у XIX ст. ініціаторами створення та підтримки публічних бібліотек України.

3. Проаналізовано фонди публічних бібліотек, де основну частину становили художня література і періодичні видання російською та незначною кількістю іншими мовами світу. Але після відміни закону про заборону української мови (1905 р.) фонди публічних книгозбірень почали поповнюватися українськими виданнями.

4. Досліджено, що завдяки різним системам передплати літератури, членських внесків, пільгових абонементів читачами цих книгозбірень були усі соціальні групи населення.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дослідження запроваджуються у навчальний процес факультету бібліотекознавства і документознавства Київського державного університету культури і мистецтв і можуть стати цінним доробком у підготовці програми навчальних курсів з історії бібліотечної справи України для вищих навчальних закладів. Введення одержаних даних у науковий обіг слугуватиме подальшій розробці історії української культури, складовою частиною якої є історія бібліотечної справи.

Особистий внесок здобувача полягає у виявленні та аналізі невідомих досі фактичних даних з історії бібліотечної справи України, визначенні типологічних особливостей публічної бібліотеки та її різновидів в Україні, укладанні хроніки бібліотечного життя України XIX – початку XX ст.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри бібліотекознавства Київського державного університету культури і мистецтв, щорічних звітних конференціях професорсько-викладацького складу та аспірантів

інституту (1991, 1992 рр.), на науково-практичних конференціях: «Бібліотека — інформація — наука» (Київ, 1991 р.), «Культура України: історія і сучасність» (Харків, 1992 р.), «Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації» (Рівне, 1992 р.), «Культура України і слов'янський світ» (Кам'янець-Подільський, 1992 р.). Основні положення та результати дослідження викладено в публікаціях.

Публікації. Основні теоретичні положення і висновки дослідження знайшли своє відображення у 9 публікаціях, з яких 7 односібних.

Структура дисертації. Дослідження обсягом 155 стор. складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (337), 2 додатків.

Основний зміст роботи

У вступі обгрунтовано актуальність проблеми, сформульовано мету і завдання дослідження, визначено наукову новизну роботи та її практичне значення.

У **першому розділі** дисертації **"Виникнення та розвиток публічних бібліотек в Україні в першій половині XIX століття"** подано історіографію проблеми визначення публічної бібліотеки як одного з типів бібліотек та проаналізовано процес становлення і розвитку публічних бібліотек України в першій половині XIX ст.,

Наукова розробка даної проблеми, бере початок у XIX ст., коли публічні бібліотеки поширювалися на українських землях Російської імперії. Серед науковців, які звернули увагу на їхню діяльність, був професор Київського університету В.С. Іконников, який у монографії "Опыт русской историографии" знайомить фахівців з багатогранною діяльністю наукових товариств, установ, зарубіжних та російських бібліотек. Найвагомішою серед праць з питань виникнення та діяльності Харківського товариства грамотності в дожовтневий період є робота одного з активних членів товариства О.А. Дідріхсона "Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869-1909". Автор аналізує діяльність товариства, в т. ч. створених ним комітетів та комісій, розглядає умови організації та діяльність п'яти міських та сільських народних бібліотек Харківської губернії. Позашкільну діяльність Харківського товариства грамотності висвітлено в історичній праці Д. Багалія та Д. Міллера "История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905)".

У періодичній пресі друкувалася значна кількість матеріалів, присвячених ювілеям публічних бібліотек, заснованих у XIX ст. (Одеська, Харківська, Київська, Житомирська, Херсонська та ін.). Серед авторів цих публікацій були відомі бібліотечні діячі, які давали об'єктивну характеристику публічним бібліотекам, вказуючи на недоліки та труднощі їхньої діяльності. Так, в працях Л. Хавкіної узагальнено матеріали про зародження та діяльність народних бібліотек, склад читачів, фондів, досвід іноземних публічних бібліотек. В. Броцяновський висвітлив умови створення публічної бібліотеки в м. Житомирі. Поряд з загальними питаннями розвитку бібліотек були спроби розглянути деякі теоретичні проблеми їхньої діяльності. Так, у роботі К. Дерунова "Типичные черты в эволюции общественной библиотеки" обгрунтовуються закономірності, загальні риси процесу зародження громадських бібліотек у Росії, в т. ч. в Україні (в Харкові, Одесі, Чернігові, Херсоні).

Для об'єктивного висвітлення розвитку бібліотечної справи України протягом означеного історичного відтинка була потреба у зверненні до праць істориків, які досліджували соціально-економічні та культурні процеси, що відбувалися в Україні. Використано загальнонаукові та фундаментальні праці з історії України М. Грушевського, Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко та ін. У 20-х рр. XX ст. вийшли праці, в яких певну увагу було приділено і публічним бібліотекам. Так, у роботі видатного книгознавця С. Маслова "Українська друкована книга XVI—XVIII ст." досліджено розвиток українського книгодруку та зародження торговельної бібліографії. Вагомий внесок у розробку загальної історії бібліотечної справи України зробив Д. Балика у праці "Бібліотека у минулому" (1925 р.), в якій, хоч і фрагментарно, простежено історію бібліотек як складової історико-культурного процесу України. Особливу цінність для дослідження мали роботи С. Сірополка "Короткий курс бібліотекознавства. Історія, теорія та практика бібліотечної справи", "Народні бібліотеки" — теоретичні праці у галузі бібліотекознавства.

Історії діяльності Одеської публічної бібліотеки було присвячено узагальнюючі праці М. Попруженка (1911 р.), І. Вутмана (1926 р.) та колективна робота працівників цієї книгозбірні (1941 р.). У 30-і рр. XX ст. історію приватних публічних бібліотек вивчав П. Зленко, про що свідчать його нариси "Приватні бібліотеки на Україні" (1937), де висвітлено умови створення та діяльності деяких таких установ. Певні відомості про діяльність громадських публічних бібліотек, приватних "кабінетів для читання", склад їхніх фондів,

стан каталогів та їхні видання містяться в монографіях М. Гуменюка "Українські бібліографи XIX ст.", М. Здобнова "История русской библиографии", І. Корнєйчика "Історія української бібліографії. Дожовтневий період".

Окремим періодам та проблемам історії бібліотечної справи України були присвячені дисертаційні праці Н.Ф. Фрид'євої, З. Гімальдінової, О. Олейниченко, В. Бабича, Н. Білополої, Л. Одинокої, а також фундаментальні дослідження В. Борисенка "Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х рр. XIX ст." (1980 рр.), Т. Ківшар "Український книжковий рух як історичне явище" (1996 р.) та ін. З метою обгрунтування методологічних принципів дослідження використовувалися праці російських бібліотекознавців: К. Абрамова, І. Бендерського, В. Васильченка, М. Дворкіної, А. Костіна, С. Лупова, Т. Скрипкіної, М. Слуховського, О. Талалакіної, Є. Шамуріна та відомого американського фахівця бібліотечної справи Дж. Шири.

У 90-х рр. XX ст. пожвавився інтерес українських учених до історії України. З'явилися дослідження, в яких певною мірою представлено і історію публічних бібліотек громадських організацій. Так, у дисертаційній праці Т. Коломієць розглянуто діяльність Товариства поширення в народі грамотності, у т. ч. позашкільну діяльність Харківського товариства. Особливим внеском у дослідження історії бібліотечної справи України є роботи працівників Національної парламентської бібліотеки України А. Корнієнка, О. Александрової, П. Гапченка, С. Зворського, а також видання "Літопис Національної парламентської бібліотеки України. Частина І. 1866-лютий 1917 р."

Історію бібліотек України вивчають сучасні обласні універсальні наукові бібліотеки. Однак, ці дослідження мають в основному краєзнавчий характер. Окремі проблеми відтворення вітчизняної історії бібліотечної справи розглядалися на наукових конференціях у 1990-1997 рр. Але доповіді і повідомлення з цього питання були здебільшого інформаційного характеру, тому їх можна вважати лише підходом до вивчення проблеми.

Таким чином, аналітичний огляд літератури свідчить, що історіографія проблеми включає чимало праць оглядового характеру, а також публікації, автори яких торкаються лише окремих аспектів теми дисертаційного дослідження. Відсутність узагальнюючих наукових праць, котрі охоплювали б проблему становлення та розвитку мережі публічних бібліотек України у цілому, зумовило потребу в даному дисертаційному дослідженні.

Проаналізовано умови виникнення приватних бібліотек при книжкових магазинах — наприкінці XVIII — початку XIX ст. Підкреслено, що перші подібні заклади, як їх у той час називали " бібліотеки для читання", "кабінети для читання", відкривалися в Санкт-Петербурзі, Москві та деяких інших губернських містах. Особливу увагу зосереджено на історії виникнення бібліотек у містах Одесі, Києві, Харкові. Визначено, що бібліотека М. Клочкова — одна з перших в Україні приватних бібліотек комерційного характеру. Розглянуто діяльність цієї книгозбірні та проаналізовано видання 1830 р. — каталог "Роспись книгам, ланкартам, планам, естампам, портретам и нотам в Одессе в книжном магазине и библиотеке чтения Н. Клочкова". Встановлено, що в "Росписи..." М. Клочкова було близько 1 000 книжок, надрукованих за останні два десятиліття XIX ст. До каталогу входила література з різних галузей знання, але переважно художня та журнали. Серед українських творів: "Енеїда" І. Котляревського та "Пісні малоросійські" М. Максимовича. Бібліографічне оформлення "Росписи..." М. Клочкова було на рівні кращих книготорговельних каталогів того часу. Проаналізовано також книжкові фонди книгозбірень Одеси: В. Картамишева, М. Григор'єва, К. Тотті та видані ними каталоги цих бібліотек. Особливу увагу приділено появі та організації "Кабінету для читання" П. Должикова. Базою для аналізу діяльності цієї бібліотеки, її фондів, складу читачів, структури в різні роки, зокрема відкриття в 1846 р. спеціальної "Детской библиотеки", стали документальні матеріали, частина яких уперше впроваджується у науковий обіг.

Певну увагу приділено надрукованій у 1846 р. «Росписи русским книгам, журналам, газетам "кабинета для чтения" Павла Должикова». Проаналізовано надрукований у 1849 р. новий каталог "кабінету" П. Должикова "Аптека для души", обсягом 100 сторінок, який нараховував близько 4 400 назв видань російською, французькою та польською мовами. Він вміщував і книги українською мовою, і мав деякі риси рекомендаційного характеру. Видання знайомило зі змістом книг, відгуками письменників і думками критиків.

Таким чином, приватні бібліотеки при книжкових магазинах відігравали велику культурно-освітню роль, певною мірою спроможні були виконувати функції публічної бібліотеки.

Простежено політичні, економічні зміни в країні, що спричинили позитивні зрушення в освіті, науці, культурі — появу нових навчальних закладів, наукових товариств, установ, а також розвиток друкарства, книготоргівлі, що сприяло формуванню мережі губернських

публічних бібліотек. Наголошується на ролі видатного громадського і державного діяча, одного з ініціаторів створення розгалуженої мережі публічних бібліотек, у т. ч. і в Україні, президента Вільного економічного товариства М.С. Мордвинова. Проаналізовано процес зародження губернських бібліотек як нового виду публічних бібліотек на території України (в Одесі, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Полтаві, Києві), відкритих за ініціативою та при фінансовій підтримці громадськості.

Особливу увагу приділено аналізу діяльності першої в Україні губернської публічної бібліотеки, заснованої у 1829 р. в Одесі. При цьому зазначено, що публічні бібліотеки засновувалися за ініціативою прогресивної інтелігенції та при підтримці представників місцевої влади, які діяли за законами та правилами царського уряду. Для управління бібліотекою створювалися особливі попечительські комітети з "первенствующих чинов и лиц дворянского сословия" і призначалися надійні бібліотекарі. Головним джерелом надходжень до новостворених бібліотек були пожертвування населення, установ, товариств, редакцій газет і журналів, а також дарування книжок.

У дисертації вказано, що книжкові фонди губернських бібліотек були невеликими через нестачу коштів на їх придбання. Головне місце надавалось художній літературі. На другому — були видання з історії, географії, потім — книжки з сільського господарства, богослов'я. Значну частину фонду становили періодичні видання.

Визначено, що за браком коштів, через відсутність власних приміщень, незадовільний склад книжкових фондів, великі членські внески, низьку заробітну платню працівників більшість губернських публічних бібліотек, котрі були створені у 30-50-х рр. XIX ст., з часом припинили своє існування і вдруге відродилися вже у другій половині XIX ст. з ініціативи громадських організацій, установ та земств.

У другому розділі дисертації "Діяльність публічних бібліотек у другій половині XIX століття" висвітлюється діяльність та розповсюдження різних видів публічних бібліотек в Україні. Досліджено процес створення та розвитку публічних бібліотечних закладів, який продовжувався і в другій половині XIX ст. Зроблено висновок, що чисельність публічних бібліотек не задовольняла читацькі потреби населення. Визначено, що публічні громадські бібліотеки почали з'являтися у великих губернських містах Харкові, Херсоні, Чернігові, Миколаєві, Сімферополі, Луганську та ін. Таких бібліотек в повітових містах та селах майже не було. Публічні громадські бібліотеки відкривалися за ініціативою прогресивних громадських діячів, членів

товариств, організацій, установ, осередків, "Просвіт"; їх засновували міські та земські органи самоврядування за допомогою представників різних верств населення.

Незважаючи на те, що громадські публічні бібліотеки змушені були працювати під постійним адміністративно-поліцейським наглядом і їхня діяльність регламентувалася самодержавним законодавством та постійним тиском на українську мову, робота цих книгозбірень не припинялася. Фінансувалися вони як громадськістю, так і невеликими відрахуваннями земських і міських органів влади, а також за рахунок членських внесків та платні за прочитані книги. Бібліотечні заклади очолювало правління, котре дбало про малозабезпечені верстви населення, надаючи їм право безкоштовно користуватися бібліотечним фондом. Дисертант акцентує увагу на прагненні громадських публічних бібліотек наблизити книжкові фонди до народу та на пошуках нових форм і методів роботи (організації філій бібліотек, проведення народних читань, лекцій, вечорів) у Херсоні, Одесі, Харкові. Їх фонди комплектувалися на основі "міністерських каталогів", де головне місце займали художня література та періодичні видання. Висвітлюється діяльність бібліотек по складанню та друкуванню каталогів своїх фондів (Харків, Херсон та ін.), виявляються особливості фонду залежно від регіону, місцеперебування бібліотек, а також складу читачів, рівня освіти, наявності навчальних закладів.

Отже, прагнення суспільства до культурного, духовного розвитку, потреба в книзі сприяли відкриттю громадських бібліотек, кількість яких у другій половині XIX ст. постійно збільшувалася: поповнювалися їхні фонди, зростала кількість читачів. Тим самим, публічні громадські бібліотеки відігравали велику роль у поширенні освіти населення.

Визначено, що національно-визвольний рух в Україні був закономірним наслідком соціально-економічної ситуації в країні і охоплював широкі народні маси і особливо патріотично настроєну інтелігенцію. Цей рух характеризується появою товариств грамотності (Харків, Київ), "Громад", "Просвіт", котрі об'єднували прогресивну інтелігенцію. Самодержавство проводило політику русифікації. Так з'явився новий вид бібліотек в Україні — російські публічні бібліотеки (у 1865 р. — у Кам'янці-Подільському, у 1866 р. — Києві та Житомирі), в статутах яких визначено головну мету: "служить рассадником просвещения в русском духе и духе православной церкви". Необхідність створення та відкриття російських публічних бібліотек висловлювали представники офіційної державної влади, яка в перші ро-

ки існування підтримувала їх матеріально. Однак, значну долю у фінансуванні бібліотек становили пожертвування населення, платня за користування літературою у бібліотеці і застава на абонементі.

З аналізу звітів російських публічних бібліотек і статистичних даних видно, що передплатниками були дворяни, чиновники, інтелігенція, значна частина молоді; робітників і селян серед читачів було мало. Широкі кола населення не мали змоги користуватися абонементом не лише через його високу вартість, а також через масову неписьменність населення. Фонд бібліотек складався з релігійно богословської, монархічної та політичної літератури російською мовою. Значна частина населення — українці, поляки, євреї та ін. — були позбавлені змоги читати літературу рідною мовою. Однак, незважаючи на те, що бібліотеки стали осередком російської культури, вони сприяли підвищенню культурного, освітнього та наукового рівня населення.

Простежено процес розвитку у другій пол. XIX — початку XX ст. приватних бібліотек. Знайдені під час наукового пошуку архівні документи розкривають умови відкриття та роботи цих закладів, склад їхніх фондів і каталогів. З документів видно, що книгозбірні належали службовцям, військовим, власникам книжкових магазинів, вдовам службовців. Перші приватні бібліотеки виникли на потребу суспільства і були мало доступні широким верствам населення через великі членські внески. З часом, коли кількість приватних бібліотек зросла, платня за користування їхніми фондами зменшилася. Читачами приватних бібліотек були як учнівська молодь, студенти (читали лише російську та іноземну белетристику), так і заможні верстви населення. У бібліотеках існували пільги для малозабезпечених, до читання залучалися діти. Більшу частину фондів приватних бібліотек складали художня література, періодичні видання, хоча певна кількість читачів мала потребу і в науковій літературі. На прикладі Києва розглянуто діяльність "кабінетів для читання" у другій половині XIX ст., серед власників яких були П. Должиков, Д. Рокотов, А. Намврин, Н. Кушнерьова, С. Гомолинський, В. Мартос, О. Слуховський, Л. Ідзиковський та ін. Зазначено, що діяльність приватних бібліотек була предметом уваги інспекторів Київського учбового округу. Автор доводить, що робота приватних "кабінетів для читання" позитивно впливала на процес залучення до читання всіх верств населення, сприяла книгорозповсюдженню та підвищенню освітнього рівня читачів.

У **третьому розділі "Публічні народні бібліотеки, влаштовані громадськими установами і товариствами в другій половині XIX – початку XX століття"** розкрито процес становлення та розвитку нового виду публічних бібліотечних закладів — безкоштовних народних бібліотек, влаштованих різними громадськими установами та організаціями, зокрема земствами, товариствами грамотності, "Просвітами" тощо.

Розкривається, що друга половина XIX ст. в Україні — епоха промислового капіталізму, яка характеризувалася новими економічними та суспільно-політичними зрушеннями. Царський уряд, не маючи змоги фінансувати народну освіту, культуру, почав проведення земської реформи (1864 р.), внаслідок якої виникли земства як органи місцевої адміністрації. Одним з головних напрямів діяльності земств була культурно-освітня робота, земства сприяли відкриттю недільних шкіл, бібліотек-читалень, комплектуванню їх книжками.

За матеріалами архівних документів, докладно розглянуто діяльність земств на селі та процес організації публічних бібліотек-читалень, у т. ч. при навчальних закладах (шкільних бібліотек), котрі підпорядковувалися Міністерству народної освіти. Їхні фонди були невеликими і комплектувалися за програмами навчання, тому бібліотеки мали в основному підручники, посібники, релігійну літературу, але — обмаль художньої. Шкільні бібліотеки відіграли значну роль на селі і були єдиним місцем, де доросле населення мало доступ до книги. Завдяки діяльності земств уряд був змушений звернути увагу на підвищення культурно-освітнього рівня населення, для чого було організовано комітети попечительства про народну тверезість, які почали діяти в Україні з 1896 р. Вони відкривали чайні, при яких працювали народні бібліотеки, влаштовувалися народні гуляння та вечори. Народні бібліотеки, відкриті місцевими повітовими комітетами попечительства, швидко розповсюджувалися і діяли згідно з "Правилами про народні бібліотеки" від 15 травня 1890 р. Вони зобов'язані були комплектувати свої фонди за каталогами Міністерства народної освіти, яке пропонувало обмежити коло творів художньої літератури. Як свідчать звіти бібліотек, тільки після 1905 р. у фондах народних бібліотек у невеликій кількості була література українською мовою, що користувалася великою популярністю серед читачів. Зокрема підкреслюється, що народні бібліотеки, створені земствами та іншими організаціями, незважаючи на бідні фонди бібліотек, нестачу грошей на їх утримання, проблеми з книгопостачанням, постійні

утиски з боку уряду, відіграли значну роль у розповсюдженні знань серед селян і робітників, сприяли поширенню освіти.

Розглянута позашкільна діяльність Харківського (1869 р.) та Київського (1881 р.) товариств грамотності. Внаслідок науково-пошукової роботи по темі дисертаційного дослідження було визначено, що утворені при товариствах грамотності комітети і комісії вирішували окремі питання та завдання (організація народних шкіл, видавнича діяльність, влаштування книжкового складу, розповсюдження народних читань та ін.), певною мірою готували підгрунтя для розвитку народних бібліотек, залучення читачів, забезпечення їх книжками. Народні бібліотеки діяли в містах (Харкові, Києві) і селах. Головним джерелом фінансування народних бібліотек були пожертвування від заможних громадян, різних установ та банків. Незважаючи на обмеження у виборі книг для народних бібліотек, Міністерські каталоги, Правила для публічних бібліотек 1890 р., бібліотеки поповнювалися новинками літератури, яку видавали самі товариства.

Під час дисертаційного дослідження ми прийшли до висновку, що Харківське та Київське товариства грамотності відіграли позитивну роль у справі підвищення культурного та освітнього рівня не тільки міського, а й сільського населення і залишили помітний слід в історії культури України.

Проаналізовано умови виникнення та основні напрями діяльності "Просвіт", створених у Західній Україні (з 1868 р.), згодом —у Наддніпрянщині (з 1905 р.) — в Києві, Одесі, Миколаєві, Катеринославі, Житомирі, Чернігові та ін. Просвітяни багато уваги приділяли позашкільній роботі, в т. ч. бібліотечній справі. Вони організовували бібліотеки-читальні як при самій організації (київській, катеринославській, одеській, миколаївській, житомирській), так і в філіях у селах (при катеринославській, кам'янецькій, чернігівській "Просвітах"). Відзначається роль діячів "Просвіт" у поповненні бібліотек українською книгою. З цією метою вони друкували кращі твори української літератури, передплачували періодичні видання українською мовою, а також залучали пожертвування від населення. Крім суто бібліотечної діяльності, бібліотеки займалися ще питаннями книжкової торгівлі, комісійної передплати журналів; організовували вистави, літературно-музичні та сімейні вечори і ялинки для дітей. Аналіз державного законодавства щодо народних безкоштовних бібліотек свідчить, що воно обмежувало діяльність бібліотек-читалень, чинило перешкоди, які нерідко призводили до закриття їх. Вивчення цієї проблеми дало можливість зробити висновок, що незважаючи на бідні фонди, проб-

леми з книгопостачанням, обмеженість фінансування на утримання народних бібліотек, недосконалість діючого законодавства, народні бібліотеки організовувалися по всій території України, тим самим сприяючі розповсюдженню книги та поширенню освіти.

Висновки. У підсумках даної дисертації зазначається:

1. Публічна бібліотека — самостійна установа, яка виникла на українських землях Російської імперії наприкінці XVIII — початку XIX ст. Аналіз становлення та розвитку мережі публічних бібліотек України протягом XIX — початку XX ст. свідчить про те, що публічна бібліотека була важливим осередком у системі позашкільної освіти, в якому через книги та інші друковані видання найважливіші культурні цінності ставали доступними для всіх верств населення тобто — широкої публіки.

2. У результаті проведеного наукового дослідження були визначені основні види публічних бібліотек та їхні типологічні ознаки, а саме: державні (губернські, російські публічні), приватні ("кабінети для читання" при книжкових магазинах та особисті), громадських організацій, товариств (народні безкоштовні, публічні), земські (земські народні).

3. Наприкінці XVIII — початку XIX ст. розпочали діяти "кабінети для читання" як різновид приватних бібліотек. На початку своєї діяльності вони були мало доступні широким колам населення через значні членські внески. Більшу частину їх фонду складала художня література та періодичні видання. Приватні бібліотеки були конкурентоспроможні між громадськими публічними книгозбірнями завдяки зменшенню членських внесків та системі пільг, тому фондами "кабінетів для читання" користувалися не тільки заможні громадяни, а й різні верстви населення.

4. У 30-і рр. XIX ст. виник новий вид публічних книгозбірень — губернські публічні бібліотеки, які відкривалися з ініціативи держави та за підтримкою прогресивних громадських діячів і діяльність яких суворо контролювалася з боку царського уряду. Основну частину фондів становила художня література та періодика. Більшість бібліотек видавала свої каталоги. Найчисельнішою групою читачів були представники інтелігенції, у переважній більшості чоловіки.

5. Громадські публічні бібліотеки почали з'являтися у другій половині XIX ст. у великих губернських містах. Такого виду бібліотек в повітових містах та селах майже не було. Публічні громадські бібліотеки відкривалися за ініціативою прогресивних громадських діячів, членів, товариств, організацій, установ, осередків, "Просвіт",

їх засновували міські та земські органи самоврядування за допомогою представників різних верств населення. Незважаючи на те, що громадські публічні бібліотеки змушені були працювати під постійним адміністративно-поліцейським наглядом і їхня діяльність регламентувалася самодержавним законодавством та постійним тиском на українську мову, робота цих книгозбірень не припинялася.

6. За ініціативою представників офіційної влади виник новий вид публічних бібліотек — російські публічні бібліотеки, що стали осередками російської культури і водночас засобом русифікації населення України.

7. Влаштовувалися безкоштовні народні бібліотеки як один із різновидів публічних книгозбірень. Діяли ці заклади під різними назвами — "публічна народна бібліотека", "волосна бібліотека", "безкоштовна народна бібліотека-читальня" тощо. Організаторами були земства, сільські сходи, комітети попечительства про народну тверезість, а також товариства грамотності (харківське, київське) і "Просвіти". Ці книгозбірні були розповсюджені по багатьох містах і селах України, однак здебільшого вони не мали власних приміщень; їх фонди були незначними, оскільки через нестачу коштів та утиски влади постійно виникали проблеми з книгопостачанням. Після 1905 р. фонди більшості публічних книгозбірень всіх видів почали активно поповнюватися творами українських письменників.

8. Публічна бібліотека розглядається сьогодні в демократичному суспільстві як культурологічний, просвітницький та інформаційний центр, який забезпечує умови для освіти та навчання, сприяє розвиткові культури, збереженню надбань нації та людства. Історичний досвід діяльності публічних бібліотек України є багатим джерелом для теоретичного та практичного наповнення і реалізації програми Європейського Союзу "Розвиток публічних бібліотек", Національної програми "Освіта. Україна XXI століття" та Закону України "Про бібліотеки та бібліотечну справу"

За темою дисертації опубліковано роботи *

1. Бібліотечна діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності (1869–1909)// Бібл. вісник.— 1998.— № 3.— С. 33-37 — [У співавт. — Одинока Л.П.]

2. Перша публічна бібліотека у Києві: ("Аптека для душі" П. Должиковська)// Історія бібліотечної справи в Україні: Зб. наук. праць. Вип. 2 — К., 1997 — С. 5-11.

3. З історії публічних бібліотек в Україні XIX ст. — першому десятиріччі XX ст. (з архівних матеріалів)// Історія бібліотечної справи в Україні: Зб. наук. праць.— К., 1995.— С. 9-15.

4. З історії народних бібліотек в Україні в другій пол. XIX ст.// Державні бібліотеки: Сучасні проблеми і перспективи.— К., 1993.— С. 71-75.

5. Джерельна база дослідження історії народних безкоштовних бібліотек-читалень в Україні в другій половині XIX ст.// Культура України: Історія і сучасність: Респ. наук. теорет. конф., 26-28 жовтня: Тези доп.— Харків: ХДІК, 1992.— С. 261-262.

6. Діяльність земств у галузі народної освіти та культури на Україні в другій половині XIX ст.// Наук.-практ. конф. «Культура України і слов'янський світ»: Тези доп. та повідомлень.Ч. II.— К., 1992.— С. 87-88.

7. До історії публічних бібліотек України// Тези до XIX та XX звітних наукових конференцій професорсько-викладацького складу та аспірантів інституту.— К., 1992.— С. 75-78.

8. Особистий архів М. Костомарова в рукописному відділі ЦНБ ім. В.І. Вернадського АН України// Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації: Наук.-практ. конф., присвяч. 175-річчю з дня народження М. Костомарова.— Рівне, 1992.— С. 110-111.

9. Роль ОУНБ в реализации историко-библиотековедческого направления программы «Документальная память Украины»// Библиотека — информация — наука: Тез. докл. и сообщ. респ. науч. конф., 8-10 окт. 1991 г., Киев.— Ч. 1.— К., 1991.— С.24-25. — [В соавт. — Одинокая Л.П.]

* Роботи під №№ 2-9 опубліковано під прізвищем Радзівіло А.А.

Волинець А.А. Становлення та розвиток мережі публічних бібліотек України (XIX – початок XX століття).– Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.08 – Книгознавство, бібліотекознавство та бібліографознавство. Київський державний університет культури та мистецтв, Київ, 1997.

Дисертацію присвячено питанням історії виникнення та становлення мережі публічних бібліотек в Україні в XIX – початку XX ст., визначенню типології та специфічних особливостей книзбірень, загальному аналізу книжкового фонду, складу читачів, їхніх потреб та інтересів, дослідженню джерел комплектування, стану каталогів, напрямів діяльності та суспільно-освітньої ролі публічних бібліотек.

Особливу увагу приділено громадськості – земствам, товариствам грамотності, "Просвітам" та іншим установам, що були ініціаторами створення та підтримки публічних бібліотек як важливого рушія у розвитку культури XIX – початку XX ст.

Ключові слова: публічна бібліотека, історія бібліотечної справи, кабінети для читання, безкоштовні народні бібліотеки, благодійництво, пожертвування.

Вольнец А.А. Становление и развитие сети публичных библиотек Украины (XIX – начало XX века). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.08 – Книговедение, библиотековедение и библиографоведение. Киевский государственый университет культуры и искусств, Киев, 1997.

Диссертация посвящена вопросам истории возникновения и становления сети публичных библиотек в Украине в XIX – начале XX века, определению типологии и специфических особенностей библиотек, общему анализу книжного фонда, состава читателей, их потребностей и интересов, исследованию источников комплектования, состояния каталогов, направлений деятельности и общественно-образовательной роли публичных библиотек.

Особое внимание уделяется общественности – земствам, обществам грамотности, "Просвитам" и другим организациям, которые были инициаторами создания и поддержки публичных библиотек как важного двигателя в развитии культуры XIX – начала XX века.

Ключевые слова: публичная библиотека, история библиотечного дела, кабинеты для чтения, бесплатные народные библиотеки, благотворительность, пожертвования.

Volynets A.A. The origins and development of net of Public libraries of Ukraine (XIX – beginning XX century).– Manuscript.

Thesis for a Doctorate degree as a Candidate in History Speciality 07.00.08.– Book science, library science, bibliography science, Kyiv State University of Culture and Arts, Kyiv, 1998.

The thesis is devoted to questions of the history of origins and development of net of public libraries in Ukraine in XIX –beginning XX centurys, their typology and specific peculiarities determination, general analysis of book funds, staff of readers, their typology and specific peculiarities, general analysis of book funds, staff of readers, their needs and interests, the sources of funds completing examination, state of the catalogues, directions of public libraries activities, particularly their social and educational role.

Grant particular attention to public: "zemstvam", literary society "Prosvita" and other organisation, wich are the initiators of creation and supporting of public libraris as main motiv force in a culture development at XIX – beginning XX century.

Keywords: public library, history of library work, studies for reading, gratuitous public libraries, charity, donation.

Підписано до друку 13.05.98. Обл.-вид.арк. 1,25. Тр. 100. Зам. 51
Ротапринт НПБ України, вул. Грушевського,1. Тел.: 228-85-12